

Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantojamās semantiskās lomas¹

The set of the semantic roles for annotation of the Latvian verb valency

Baiba Saulīte, Gunta Nešpore, Ilze Auziņa

Latvijas Universitāte, Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1050

E-pasts: baiba.saulite@lumii.lv,

gunta.nespore@lumii.lv, ilze.auzina@lumii.lv

Rakstā analizēts latviešu valodas verbu valences marķēšanā izvēlēto semantisko lomu kopums, semantisko lomu vispārinājuma pakāpe, kā arī aprakstītas gramatiskās formas, ar kurām izteiktas semantiskās lomas. Semantisko lomu kopums ir veidojies, gan ņemot vērā dažādās teorijās pieņemto šķīrumu (Fillmore 1968; Hajičová 1993; Sližienē 1994; 2004; Van Valin, LaPolla 2004; Mustajoki 2006), gan arī izvēloties un klasificējot semantiskās lomas atkarībā no marķējamā valodas materiāla. Sīkāk iztirzātas verbu apkaimē nozīmīgākās semantiskās lomas, pie katras semantiskās lomas apraksta norādīts, kā tā parasti izteikta sintaktiski. Adverbiālas nozīmes semantiskās lomas tikai ieskicētas, nedaudz aplūkota arī semantisko lomu obligātuma problēma. Rakstā atspoguļots latviešu valodas verbu valences datubāzes pašreizējais stāvoklis un semantisko lomu kopums, kas, turpinot marķēšanu, protams, var mainīties.

Atslēgvārdi: valence, semantiskā loma, gramatiskā forma, leksiskā nozīme, semantisko lomu vispārinājuma pakāpe.

1. Latviešu valodas verbu valences datubāze

Latviešu valodas verbu valences datubāzes (sk. <http://tezaurs.lv/valence/preview/>) marķēšanas pamatprincipi – marķējamā valodas materiāla atlase no morfoloģiski marķētā *Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa*, verbu valences apraksta līmeņi un valences modeļi – analizēti jau iepriekš (sk. Nešpore et al. 2012; Nešpore, Saulīte 2013), bet šajā rakstā galvenokārt raksturota marķēšanā izmantoto semantisko lomu izvēle.

Verba apkaime tiek marķēta divos līmeņos – situācijas dalībnieka gramatiskā forma (lietvārdiem vai to aizstājējiem – locījums, prievārdiskiem savienojumiem – prievārds kopā ar locījumu utt.) un semantiskā loma. Piem., verba *celt* (noz. ‘būvēt’) apkaime konkrētā valodas materiālā marķēta šādi (no marķēšanas rīka iegūts marķējums teksta formātā):

¹ Raksts izstrādāts projektā Nr. 2011/0009/2DP/2.1.1.1.0/10/APIA/VIAA/112.

- (1) [_{PACIENSS} *Tirdzniecības centru* _{Acc}] [_{cels} _{v3}] [_{VIETA?} *Rīgas – Daugavpils šosejas malā* _{Loc}]

Vārdforma vai vārdkopa, ko piesaista verbs, ir norādīta kvadrātiekvās. Ja verbs piesaista vārdkopu, tās centrālais komponents tiek norādīts retinātā rakstā (sk. piemērā: *centru*, *malā*). Semantiskais un gramatiskais marķējums redzams apakšrakstā – vārdkopas sākumā ir semantiskās lomas nosaukums (PACIENSS, VIETA), savukārt vārdkopas beigās – locījums, kādā ir piesaistīts verba valentais loceklis. Jautājuma zīme pie semantiskās lomas VIETA norāda, ka konkrētā verba apkaimē šī loma ir perifēra (par centrālajām un perifērajām lomām latviešu valodas verbu valences marķējumā sk. arī Nešpore, Saulīte 2013, 100).

Netieši tiek atspoguļots arī leksiskās nozīmes marķējums, piem., AGENSS un EKSPERIENSS vienmēr ir dzīva būtne, bet tā leksisko nozīmi var uztvert tikai tad, ja zina katras semantiskās lomas raksturojumu, pazīmes, robežas u. tml., turklāt leksiskā nozīme palīdz nošķirt lomas.

2. Semantisko lomu un gramatisko formu atbilstes

Latviešu valodas verbu aprakstā, atšķirībā, piem., no čehu valodnieku un arī čehu verbu valences datubāzē *Vallex* izmantotās pieejas (sk. Hajičová 1993, 16; Žabokrtský 2005), semantiskās lomas precīzi neatbilst gramatiskajām formām, jo par pamatu tiek ņemta konkrētā verba nozīme, nevis gramatiskā forma, ar ko izteikta semantiskā loma. Tomēr var runāt par semantisko lomu tipiskajiem locījumiem, piem., AGENSS verba valences modelī vienmēr ir nominatīvā, savukārt PACIENSA un TĒMAS tipiskā formālā izpausme ir akuzatīvs, BENEFICIENSA – datīvs utt.

Kopumā, aplūkojot latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantoto semantisko lomu un gramatisko formu atbilstes, var runāt par asimetriju. Vienai gramatiskajai formai var atbilst dažādas semantiskās lomas, piem., teikuma loceklis datīvā var būt EKSPERIENSS, BENEFICIENSS, RECIPIENSS. Tāpat vienu semantisko lomu var izteikt ar dažādiem locījumiem, piem., EKSPERIENSS var būt gan datīvā, gan nominatīvā, PACIENSS – gan akuzatīvā, gan nominatīvā.

3. Centrālās un perifērās semantiskās lomas

Semantiskās struktūras aspektā būtisks ir jautājums par centrālajām un perifērajām semantiskajām lomām (par to sk. arī Lokmane 2004; Nešpore 2010, 191–192), jo verbu valences modelī galvenokārt tiek iekļautas centrālās, t. i., aprakstītajā situācijā konceptuāli nozīmīgās, semantiskās lomas. **Centrālās semantiskās lomas** teikuma sintaktiskajā struktūrā pamatā izteiktas ar teikuma priekšmetu, kā arī ar izteicēja tiešajiem un netiešajiem papildinātājiem. No adverbiāliem paplašinātājiem centrāli ir obligāti brīvie paplašinātāji, piem., VIETA verba *atrasties* (šeit un turpmāk apskatītā gramatiskā forma piemēros izcelta treknrakstā) apkaimē:

- (2) [_{TĒMA} *Gaižņkalns un Sirdskalns* _{Nom}] [_{atrodas} _{v3}] [_{VIETA} *Vidzemes **augstienē*** _{Loc}].

Perifēri ir galvenokārt apstākļi, ko var pievienot dažādiem vārdiem, un tie visbiežāk netiek marķēti, piem., LAIKS – *Tovakar^{Adv} viņi pastaigājās un skūpstījās naksnīgajās ielās*. Aktuāla problēma ir kritēriji, kā nošķirt ar datīvu izteikto semantisko lomu centrālumu, piem., ADRESĀTA un BENEFICIENSA nozīmīgums situācijā ir atšķirīgs, piem.:

- (3) [_{AGENS} *Viņš_{Nom}*] [..] [_{JAUTĀS} *v3*] [_{ADRESĀTS} *Katei_{Dat}*] [_{SATURS} *pēc kuģa vārda_{PecGen}*],
 [_{AGENS} *tu_{Nom}*] *katru rītu* [_{CEP} *v3*] [_{BENEFICIENSS} *viņai_{Dat}*] [_{PACIENSS} *kliņģeri_{Acc}*].

Starp centrālajām un perifērajām lomām nav stingras robežas. Tālāk, runājot par semantiskajām lomām, pēc iespējas tiek norādīts, vai tā ir centrāla vai drīzāk perifēra. Jāatzīst arī, ka šaubas par to, vai loma klasificējama kā obligāta vai perifēra, īpaši netraucē veidot datubāzi, jo problemātisko lomu var iekļaut marķējumā kā perifēru un marķētā materiāla lietotājs vēlāk var interpretēt attiecīgo lomu pēc saviem ieskatiem.

4. Semantisko lomu vispārinājuma pakāpe

Valodniecībā, īpaši locījumu gramatikā (*case grammar*) (Fillmore 1968), funkcionālajā sintaksē (Sgall et al. 1986; Hajičová 1993; Mustajoki 2006) un lomu un referenču gramatikā (Van Valin, LaPolla [1997] 2004), semantiskās lomas tiek aplūkotas atšķirīgā vispārinājuma pakāpē. Līdzīgi kā *Lietuviešu valodas verbu valences vārdnīcā* (Sližienē 1994) latviešu valodas verbu valences aprakstā izvēlēts semantisko lomu komplekts, kur semantiskās lomas nav tik konkrētas kā *FrameNet* pieejā (sk. <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/home>), bet nav arī tik vispārīgas kā, piem., čehu valodas saistāmības vārdnīcā *Vallex* (sk. <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5/doc/home.html>) (sk. arī Nešpore et al. 2012, 156).

Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izvēlēts semantisko lomu kopums, kas nav tik vispārīgs, tieši uz teikuma locekļiem balstīts kā čehu valodas saistāmības vārdnīcā *Vallex*, kur teikuma priekšmets vienmēr ir DARĪTĀJS (*ACTOR*), bet tiešais papildinātājs akuzatīvā ir PACIENSS (*PATIENT*) neatkarīgi no semantikas, bet nav arī tik konkrēts kā *FrameNet* pieejā, kur situācijas dalībnieki saukti ļoti konkrētas nozīmes vārdos (PIRCĒJS, PĀRDEVĒJS, PRECE, NAUDA u. tml.). Tomēr arī latviešu valodas verbu valences marķēšanā tiek izmantotas dažādas vispārinājuma pakāpes semantiskās lomas, piem., PACIENSS ir diezgan vispārīgas nozīmes loma, kurā ietilpst arī daļa nedzīvo vai abstrakto teikuma priekšmetu – [_{PACIENSS} *Ledus_{Nom}*] [_{KŪST} *v3*], savukārt PERCEPTS ietver arī STIMULU, piem., [_{DZIRDĒJU} *v1*] [_{PERCEPTS} *balsis_{Acc}*]. Tāpat var būt arī konkrētākas lomas, piem., no PACIENSA ir nošķirtas semantiskās lomas TĒMA un SATURS, dažādas ir arī apstākļu vispārinājuma pakāpes, piem., verbam *atkārtot* ir specifiska semantiskā loma – BIEŽUMS: [_{SATURS} *Sava teksta vārdus_{Nom}*] [_{ATKĀRTOJU} *v1*] [_{LAIKS: BIEŽUMS} *ļoti bieži_{Adv}*], kas, protams, ietilpst LAIKA nozīmē.

5. Būtiskāko semantisko lomu kopums

Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantotās semantiskās lomas pēc iespējas uzskaitītas atkarībā no to nozīmīguma; ja kādas lomas ir savstarpēji saistītas, tās aplūkotas vienkopus. Uzsvars likts uz centrālajām semantiskajām

lomām, adverbīālās semantiskās lomas tikai vispārīgi pieminētas. Katrai semantiskajai lomai ir norādīts, kā tā tipiski izteikta.

AGENSS ir situācijas dalībnieks, kam tipiskas ir šādas pazīmes: tas ir dzīvs, ar gribu apveltīts dalībnieks, kurš tīši un mērķtiecīgi uzsāk vai izraisa darbību un kontrolē to (Givón 2001, 107; Mustajoki 2004, 173; Van Valin, LaPolla [1997] 2004, 85). Tātad AGENSS ir darbības iniciators, kas parasti darbojas apzināti, piem.:

- (4) [_{AGENSS} *Mamma un vecāmāte*_{Nom}] *allaž* [_{CEPA}_{v3}] [_{PACIENSS} *pīrāgus*_{Acc}];
 [_{AGENSS} *Vietējie*_{Nom}] [_{PACIENSS} *savas mājiņas*_{Acc}] [_{CE}_{v3}] *no mitra māla*;
 [_{AGENSS} *bērns*_{Nom}] [_{DODAS}_{v3}] [_{MĒRKIS} *pasaulē*_{Loc}].

Par AGENSU tiek uzskatītas arī valstis, uzņēmumi, organizācijas u. c., kā vārdā darbojas cilvēki, piem.:

- (5) [_{AGENSS} *Valsts*_{Nom}] *jau gadiem ilgi* [_{CĪNĀS}_{v3}] [_{PACIENSS} *ar ievestajiem dzīvniekiem*_{ArDat}]; [_{AGENSS} *Valkas ģimnāzija*_{Nom}] [_{CĪNĪJĀS}_{v3}] *neizšķirti* [_{KONTRAGENSS} *pret rūjieniešiem*_{PretDat}].

Arī metaforiskā vai metonīmiskā nozīmē lietota verba apkaimē saglabājas tā pati semantiskā loma, kas tiešajā nozīmē, piem.:

- (6) AGENSS: *Velnā* [_{CĪNĪJĀS}_{v3}] [_{AGENSS} *dīvas balsis*_{Nom}]; [_{AGENSS} *Māsa zeme*_{Nom}] [_{CĪNĪJĀS}_{v3}] [_{KONTRAGENSS} *ar vējiem*_{ArDat}].

AGENSS vienmēr ir teikuma priekšmets, tomēr jāpiebilst, ka atkarībā no verba leksiskās nozīmes vairākas semantiskās lomas, kam parasti raksturīgs kāds atkarīgais locījums vai prievārdisks savienojums, noteiktu verbu apkaimē arī var būt izteiktas ar nominatīvu jeb teikuma priekšmetu, piem.:

- (7) CĒLONIS ([_{CĒLONIS} *plika*'' *grīda*_{Nom}] [_{DARA}_{v3}] [_{PACIENSS} *istabu*_{Acc}] [_{PAZĪME} *gaišāku*_{Acc}]; [_{CĒLONIS} *Tēja*_{Nom}] [_{VEICINA}_{v3}] [_{PACIENSS} *vielmaiņas intensitāti*_{Acc}]).

PERCEPTS (*Tikai* [_{PERCEPTS} *skaņas, trokšņi, reta balss murdoņa*_{Nom}] [_{ATGĀDINA}_{v3}] – [_{SATURS} *garā dzīve turpinās*_s]).

INSTRUMENTS ([_{INSTRUMENTS} *Košā soma un saulesbrilles*_{Nom}] [_{RĀDA}_{v3}], [_{SATURS} *ka viņi bijuši izbraucienā*_s]).

Dažiem agensīviem verbiem raksturīgi, ka to apkaimē parādās arī KONTRAGENSS – viens no diviem līdzīgi iesaistītiem dalībniekiem, kas situācijā pilda pretējas lomas, piem.:

- (8) [_{AGENSS} *visi*_{Nom}] [.] [_{SARUNĀJĀS}_{v3}] [_{KONTRAGENSS} *ar māsas mazdēlu*_{ArAcc}] [_{TEMATS} *par visu ko*_{ParAcc}].

Ir iespējams arī KOAGENSS – viens no diviem līdzīgi iesaistītiem dalībniekiem, kas veic vienu un to pašu darbību, piem.,

- (9) [_{AGENSS} *kungs* _{Nom}] [_{KOAGENSS} *kopā ar kaķiem* _{ArDat}] [_{dzied} _{v3}] [_{SATURS} *serenādes* _{Acc}].

KONTRAGENSS galvenokārt uzskatāms par centrālu semantisko lomu, turpretim KOAGENSS – par perifēru.

EKSPERIENSS ir ar apziņu apveltīts dzīvs dalībnieks, kas atšķirībā no AGENSA nav tīšs darbības izraisītājs (Givón 2001, 107), tas izjūt emocijas vai fizioloģisku stāvokli (Mustajoki 2006, 173). Tātad EKSPERIENSS ir darbības izjutējs, tas nekontrolē darbību, bet uztver situāciju:

- 1) ar redzi – [_{EKSPERIENSS} *Gastons* _{Nom}] [_{ieraudzāja} _{v3}] [_{PERCEPTS} *divdaļīgu vingrošanas tērpu* _{Acc}],
- 2) ar dzirdi – [.] *jau pa gabalu* [_{EKSPERIENSS} *es* _{Nom}] [_{dzirdēju} _{v1}] [_{PERCEPTS} *nelabu rēkoņu* _{Acc}],
- 3) ar citām maņām – *Ai, kā* [_{EKSPERIENSS} *viņiem* _{Dat}] [_{garšo} _{v3}] [_{PERCEPTS} *orhideju lapiņas* _{Nom}]; [_{EKSPERIENSS} *Es* _{Nom}] [_{jutu} _{v1}] [_{PERCEPTS} *zemes drebēšanu un stipru vēja brāzmu* _{Acc}],
- 4) kā arī psiholoģiski – [_{EKSPERIENSS} *Viņi* _{Nom}] [_{aizmirsā} _{v3}] [_{SATURS} *visus sāpīgos triecienus* _{Acc}] – vai fiziski – *Arī* [_{EKSPERIENSS} *veselības ministram* _{Dat}] [_{sāp} _{v3}] [_{PACIENSS} *galva* _{Nom}]; [_{VIETA} *padusēs* _{Loc}] [_{EKSPERIENSS} *tam* _{Dat}] [_{auga} _{v3}] [_{PACIENSS} *biezas kastaņbrūnas spalvas* _{Nom}].

Kā redzams, EKSPERIENSS latviešu valodas verba apkaimē parasti ir teikuma priekšmets vai determinants. EKSPERIENSAM nominatīvā ir saskatāmas paralēles ar AGENSU, savukārt datīvā – ar citām datīva semantiskajām lomām (sk. RECIPIENSS, BENEFICIENSS, ADRESĀTS). Lai pēc iespējas samazinātu subjektivitāti marķēšanas procesā, noder gan definētas dažādu semantisko lomu pazīmes, gan tā saucamie semantisko lomu testi. Piem., AGENSA nošķiršanā no TĒMAS vai EKSPERIENSA var tikt izmantots Reja Džeikendofa (*Ray Jackendoff*) piedāvātais AGENSA tests: ja uz darbību var attiecināt apstākļus *tīšām, speciāli* vai nolūka palīgteikumu, darbības veicējs ir AGENSS (Jackendoff 1972, 23).

PACIENSS ir situācijas dalībnieks, kas atrodas noteiktā stāvoklī vai apstākļos vai ir pakļauts stāvokļa / apstākļu maiņai (Van Valin, LaPolla [1997] 2004, 84), tātad PACIENSS ir tāds dalībnieks, kas tiek fiziski ietekmēts vai kura stāvoklis (bet ne atrašanās vieta) tiek aprakstīts, piem.:

- (10) [_{PACIENSS} *Žurkas* _{Acc}] [_{ēd} _{v3}] [_{AGENSS} *ne tikai nabadzīgie iedzīvotāji, bet arī vjetnamieši* _{Nom}]; [_{AGENSS} *īpaši taktiskas aukles* _{Nom}] [_{lieto} _{v3}] [_{PACIENSS} *šo jauko apzīmējumu* _{Acc}]; [_{CĒLONIS} *oranžās pilsētas gaismas* _{Nom}] [_{zīmē} _{v3}] [_{PACIENSS} *sentimentālus rakstus* _{Acc}] [_{VIETA} *sniegā* _{Loc}].

PACIENSS parasti izteikts ar tiešo papildinātāju akuzatīvā, tomēr latviešu valodas verbu aprakstā šī loma aplūkota kā diezgan vispārīgas nozīmes loma, kurā ietilpst arī daļa abstrakto vai nedzīvo teikuma priekšmetu, piem.:

- (11) [_{PACIENSS} *Lai*_{Nom}] [*ilgst*_{V3}] [_{LAIKS: ILGUMS} *tikai mirkli*_{Acc}]; [_{CĒLONIS?No} *spriedzes*_{NoGen}] [*plīst*_{V3}] [_{PACIENSS} *sažņaugtās glāzes*_{Nom}].

Kā PACIENSS tiek marķēts arī teikuma priekšmets, kas nav dzīva būtne, nominālos izteikumos, piem.:

- (12) [_{PACIENSS} *Tumsa*_{Nom}] [*kļūva*_{V3}] [_{PAZĪME} *divkārt biezāka*_{Nom}], [_{PACIENSS} *pirkstu kauliņi*_{Nom}] [*paliek*_{V3}] [_{PAZĪME} *balti*_{Nom}].

Izteikumos ar sastata izteicēju predikatīvs parasti tiek marķēts kā PAZĪME.

Par PACIENSA paveidu savā ziņā var uzskatīt semantiskās lomas TĒMU un SATURU, kas latviešu valodas verbu valences aprakstā analizētas kā atsevišķas semantiskās lomas. Ar TĒMU (nejaukt ar TEMATU (sk. tālāk)) verba apkaimes semantiskajā aprakstā saprot lietas, kas ir novietotas vai ir pakļautas vietas maiņai (Van Valin, LaPolla [1997] 2004, 85). Par TĒMU latviešu valodas verbu apkaimē uzskatīts dalībnieks, kas darbības laikā kustas vai kura atrašanās vieta tiek raksturota. TĒMA var būt gan teikuma priekšmets, piem., [_{AVOTS} *no jumtiem*_{NoDat}] [*krita*_{V3}] [_{TĒMA} *izpūtēji un spaiņi, malka un puķupodi*_{Nom}], gan tiešais papildinātājs, piem., [_{AGENSS} *Trusis*_{Nom}] [*noķer*_{V3}] [_{TĒMA} *granātu*_{Acc}]; [..] [_{AGENSS} *kas*_{Nom}] [*laulības gadadienā*] [*ved*_{V3}] [_{TĒMA} *sievu*_{Acc}] [_{MĒRĶIS} *uz restorānu*_{UzAcc}]. TĒMA darbības iespaidā nemainās, tai nav savas teikšanas / gribas, tā neietekmē darbību, turklāt TĒMA var būt gan priekšmets ([_{RECIPIENSS} *Skola*_{Nom}] [*saņēma*_{V3}] [_{TĒMA} *afīšu*_{Acc}]), gan dzīva būtne ([_{AGENSS} *kāds*_{Nom}] [*noķer*_{V3}] [_{TĒMA} *vārnu vai vanagu*_{Acc}]), gan abstrakts jēdziens ([..] *līdz ar to arī* [*zuda*_{V3}] [_{TĒMA} *ilūzija*_{Nom}]).

TĒMA ir raksturīga pārvietošanās verbu semantiskā loma, toties SATURS ir domu izteikšanas (prāta darbības) verbu dalībnieks, kas norāda uz domas saturu, informāciju. SATURS var būt izteikts ne tikai ar tiešo papildinātāju akuzatīvā, piem., [_{AGENSS} *Tēvs*_{Nom}] *kādu brīdi* [*apsvēra*_{V3}] [_{SATURS} *Ievas teikto*_{Acc}], bet arī ar nenoteiksmi jeb sekundāri predikatīvu komponentu, piem., *Atbraukušos* [_{AGENSS} *Sandra*_{Nom}] [*sola*_{V3}] [_{SATURS} *pacienāt ar dažādām zāļu tējām*_{Inf}], objekta palīgteikumu vai tiešo runu (abi marķēti kā S), piem., [_{EKSPERIENSS} *ikviens*_{Nom}] [*saprot*_{V3}] [_{SATURS} *kad par viņu smejas*_S]; [_{SATURS} *Ko tik mazs dari?*_S] [*jautā*_{V3}] [_{AGENSS} *meitiņa*_{Nom}]. Informēšanas verbiem ir raksturīgas konstrukcijas, kur informācijas SATURS tieši netiek pausts, bet, izmantojot apstākļa vārdus *kā* un *tā*, tiek dota norāde uz kontekstu, piem.:

- (13) [_{SATURS} *Kā*_{Adv}] [*ziņoja*_{V3}] [_{AGENSS} *Moldovas drošības struktūras*_{Nom}] [..]; [_{SATURS} *tā*_{Adv}] [*apgalvo*_{V3}] [_{AGENSS} *daži orhidejmīļi*_{Nom}].

Informēšanas verbu apkaimē raksturīga arī semantiskā loma TEMATS, kas norāda, par ko tiek sniegta vai tiek iegūta informācija. Tas parasti tiek izteikts ar prievārdisku savienojumu (*prepPar*). TEMATS visbiežāk ir perifēra loma, tas parādās kopā ar SATURU, piem.:

- (14) [_{AGENSS} *Audzinātāja Lilita Krastiņa*_{Nom}] [_{TEMATS?} *par saviem audzēkņiem*_{ParDat}] [*teic*_{V3}]; [_{SATURS} *Mani matemātiķi ir ļoti spilgtas personības*_S]; [_{SATURS} *Ko*_{Acc}] [_{EKSPERIENSS} *tu*_{Nom}] [*zini*_{V2}] [_{TEMATS?} *par viņu*_{ParAcc}], *mamm?*

Tomēr ir verbi, kuru apkaimē tiek minēts tikai TEMATS, kas kļūst par centrālo lomu, piem.:

- (15) [_{AGENSS} Dievs_{Nom}] [_{paziņoja}_{V3}] [_{ADRESĀTS} Velnam_{Dat}] [_{TEMATS} par Skuiviņu_{ParAcc}];
 [_{AGENSS} Gunārs_{Nom}] [_{stāsta}_{V3}] [_{TEMATS} par kartupeļiem_{ParDat}].

Turklāt TEMATU ne vienmēr skaidri var nošķirt no SATURA, tādēļ bieži latviešu valodas verbu valences marķēšanā tiek izmantots formālais kritērijs – TEMATS ir izteikts ar prievārdisku savienojumu.

PERCEPTS – dalībnieks, kas tiek uztverts vai izjūsts, piem., Arī [_{PERCEPTS} četrkājainos saimniecības locekļus_{Acc}] [_{AGENSS} viņš_{Nom}] [_{aplūko}_{V3}] tikai pa logiem, arī EKSPERIENSA informācijas avots, piem., [_{EKSPERIENSS} Eleonora un Emma_{Nom}] [_{dzirdēja}_{V3}] [_{PERCEPTS} strupu troksni un apslāpētu vaidu_{Acc}]. PERCEPTU no SATURA nošķir tas, ka SĀTURS galvenokārt ir informācija, bet PERCEPTS – drīzāk fizisks stimulns.

Ir vairākas semantiskās lomas, kuras parasti tiek izteiktas ar papildinātāju datīvā un kuras reizēm ir grūti nošķirt – ADRESĀTS, BENEFICIENSS un RECIPIENSS. ADRESĀTS ir dalībnieks, kam tiek sniegta informācija, piem.:

- (16) [..] kā [_{ADRESĀTS} man_{Dat}] [_{skaidro}_{V3}] [_{AGENSS} fanātiķi_{Nom}]; [_{atklāj}_{V3}]
 [_{ADRESĀTS} Florencei_{Dat}] [_{SĀTURS} šo noslēpumu_{Acc}].

Atsevišķu verbu apkaimē ADRESĀTS iespējams arī akuzatīvā, piem., Edgar... [_{AGENSS} es_{Nom}] [_{ADRESĀTS} tevi_{Acc}] [_{lūdz}_{V1}]. Tikai akuzatīvā ADRESĀTS ir verba informēt apkaimē, piem., [_{AGENSS} tā_{Nom}] iepriekš rakstveidā [_{informē}_{V3}] [_{TEMATS} par to_{ParAcc}] [_{ADRESĀTS} Baznīcas galvu_{Acc}].

BENEFICIENSS ir dalībnieks, kura labā (vai otrādi) tiek veikta darbība, piem., [_{AGENSS} Marija_{Nom}] [_{vārija}_{V3}] [_{BENEFICIENSS} dēlam_{Dat}] [_{PACIENSS} tējas_{Acc}]. Tā kā šī brīža verbu valences marķētāja versijā nav nošķirta semantiskā loma dalībniekiem, kam kaut kas pieder, par BENEFICIENSU uzskatīts arī tas situācijas dalībnieks, kam kaut kas pieder vai nepieder un kas parasti izteikts ar determinantu datīvā, piem.:

- (17) [_{BENEFICIENSS} Man_{Dat}] [_{pieder}_{V3}] arī [_{PACIENSS} izstādē redzētās krūzītes_{Nom}];
 [_{PACIENSS} Divasu cirvja_{Gen}] [_{BENEFICIENSS} viņa saimei_{Dat}] [_{nebija}_{V3}].

BENEFICIENSAM līdzīgs ir RECIPIENSS, reizēm šīs semantiskās lomas netiek šķirtas (sk., piem., Mustajoki 2004, 173). Latviešu valodas verbu aprakstā par RECIPIENSU uzskatīts dalībnieks, kas kaut ko saņem, kura īpašumā kaut kas nonāk, piem.:

- (18) [_{AGENSS} Gastons_{No}] Atsevišķu verbu apkaimē ir grūtības nošķirt RECIPIENSU un ADRESĀTU. RECIPIENSS, nevis ADRESĀTS marķēts verba iesniegt apkaimē, piem.:

- (19) [_{AGENSS} bērnodārzu vadītāji_{Nom}] [_{iesniedz}_{V3}] [_{RECIPIENSS} Izglītības pārvaldei_{Dat}]
 [_{TEMA} savus plānus_{Acc}].

Lai arī šai semantiskajai lomai ļoti būtiska ir informācijas sniegšana (kā ADRESĀTAM), tomēr jāatzīst, ka parasti verba *iesniegt* apkaimē sastopams konkrēts, fizisks informācijas nesējs – vēstule, iesniegums, dokuments utt.

INSTRUMENTS ir rīks, kas AGENSAM (tas teikumā var būt un var nebūt minēts) palīdz veikt darbību un darbības rezultātā saglabājas jeb neiztērējas, parasti izteikts ar prievārdisku savienojumu un ir perifērs (par INSTRUMENTU, kas izteikts ar nominatīvu, sk. iepriekš), piem.:

- (20) [_{SATURS} *Auklu galu nostiprinājumu*_{Acc}] [_{apliecina}_{v3}] [_{INSTRUMENTS?} *ar dzimtsarakstu nodaļas zīmogu*_{ArAcc}]; [_{AGENS} *Gustavs*_{Nom}] [_{zīmēja}_{v3}]
 [_{PACIENS} *markas*_{Acc}] [_{INSTRUMENTS?} *ar pildspalvu*_{ArAcc}].

No INSTRUMENTA ir nošķirts situācijas dalībnieks – LĪDZEKLIS, kas tiek izmantots darbības veikšanai, bet atšķirībā no INSTRUMENTA darbības gaitā tiek tērēts vai iztērēts, piem.:

- (21) [_{AGENS} *Vījš*_{Nom}] *rūpīgi* [_{izmazgāja}_{v3}] [_{PACIENS} *to*_{Acc}] [_{LĪDZEKLIS?} *ar ziepēm*_{ArDat}];
 [_{NOLŪKS?} *ēdiena gatavošanai*_{Dat}] [_{izmanto}_{v2}] [_{LĪDZEKLIS} *sarkanos produktus*_{Acc}].

Tā kā LĪDZEKLIM raksturīgi, ka tas vai tā daļa pēc darbības veikšanas vairs nepaliek AGENSA rīcībā, arī nauda dažādās pārdošanas situācijās tiek uzskatīta par LĪDZEKLI, piem.:

- (22) *Vēlāk* [_{AGENS} *vecāki*_{Nom}] [_{LĪDZEKLIS} *par nopelnīto naudu*_{ParDat}] [_{nopirka}_{v3}]
 [_{TĒMA} *dzīvokli*_{Acc}].

Adverbiālās semantiskās lomas latviešu valodā gramatiski izteiktas daudzveidīgi – ar prievārdiskiem savienojumiem, lokatīvu, adverbiem, atsevišķos gadījumos arī ar akuzatīvu. Pārvietošanās verbiem raksturīgas dažādas lokālas nozīmes semantiskās lomas, kas var būt gan centrālas, gan perifēras. Piem., pārvietošanās vai kustības sākuma punkts (arī pārnēstā nozīmē) jeb AVOTS un pārvietošanās beigu punkts jeb MĒRĶIS: [_{AGENS} *Biruta*_{Nom}] [_{AVOTS} *no Losandželosas*_{NoGen}] [_{lidos}_{v3}] [_{MĒRĶIS} *uz Ņujorku*_{UzAcc}]. Ne vienmēr ir skaidri nošķirams CEĻŠ jeb posms starp pārvietošanās sākuma un beigu punktu ([_{AGENS} *Mihaels*_{Nom}] [_{aiziet}_{v3}] [_{CEĻŠ} *starp plūmju kokiem*_{StarpDat}]), VIRZIENS ([_{AGENS} *tu*_{Nom}] [_{izej}_{v2}] [_{VIRZIENS} *laukā*_{Loc}]) un VIETA ([_{AGENS} *es*_{Nom}] [_{LAIKS: ILGUMS?} *nedēļu*_{Acc}] [_{slēpošu}_{v1}] [_{VIETA?} *Tērvetē*_{Loc}]) (par to sk. Nešpore 2010, 192–193). Citas adverbiālās semantiskās lomas, kas visbiežāk ir perifēras (sk. Nešpore 2012, 188), ir LAIKS, NOLŪKS jeb sasniedzamais rezultāts ([_{LAIKS?} *Dažkārt*_{Adv}] [_{KOAGENS?} *kopā ar draugiem*_{ArDat}] [_{brauc}_{v3}] [_{NOLŪKS?} *makšķerēt*_{Inf}]), VEIDS ([_{AGENS} *Vījš*_{Nom}] [_{brauca}_{v3}] aizvien [_{VEIDS?} *ātrāk*_{Adv}]), kā arī CĒLONIS – notikums vai apstākļi, kas izraisa darbību ([_{Sāp}_{v3}] [_{PACIENS} *ausis*_{Nom}] [_{CĒLONIS?} *no nepārtrauktās ūdeņu šalkas*_{NoGen}]).

Secinājumi

Kā redzams, semantisko lomu kopums, kas izveidojies, marķējot konkrētus tekstus, ir diezgan plašs un nevienmērīgs, tomēr marķēšanas gaitā tas tiek

papildināts un precizēts, piem., vēl tiek diskutēts par tādām semantiskajām lomām kā JOMA, REZULTĀTS, KOMPARATĪVS. Tāpat aktuāls ir jautājums par to, vai teikuma priekšmets pie atsevišķiem vārdiem tiešām marķējams kā INSTRUMENTS, CĒLONIS, LĪDZEKLIS, PERCEPTS utt., varbūt būtu lietderīgi šādām semantiskajām lomām atstāt tikai atkarīgos locījuma. Tomēr, tā kā semantiskā loma AGENSS aprakstītajā pieejā rezervēta tikai dzīvjiem darītājiem, šobrīd izvēle par labu minētajām semantiskajām lomām šķiet pieņemama.

Saīsinājumi

Nom	nominatīvs
Gen	ģenitīvs
Dat	datīvs
Acc	akuzatīvs
Loc	lokatīvs
S	predikatīva vienība
Inf	nenoteiksme
Adv	apstākļa vārds
noz.	nozīme

Avoti

1. Latviešu valodas verbu valences datubāze. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/valence/preview/>
2. *FrameNet*. Available: <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/home>
3. Vallex – *Valency Lexicon of Czech Verbs*. Available: <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5/doc/home.html>

Literatūra

1. Fillmore, Charles J. 1968. *The Case for Case*. Bach Emmon, Harms Robert T. (Eds.). *Universals in Linguistics Theory*. London: Holt, Rinehart and Winston, 1–88.
2. Givón, Talmy. 2001. *Syntax*. Vol. 1. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
3. Hajičová, Eva. 1993. *Issues of Sentence Structure and Discourse Patterns*. Praha: Charles University.
4. Jackendoff, Ray. 1972. *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
5. Lokmane, Ilze. 2004. Valence un sintaktiskais obligātums. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 8. Liepāja: LiePA, 268–275.
6. Mustajoki, Arto. 2006. *Teorija funkcional'nogo sintaksisa*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
7. Nešpore, Gunta. 2010. Pārvietošanās verbu apkaimi raksturojošo semantisko lomu tipoloģija un to nošķiršanas problēmas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 14 (1). Liepāja: LiePA, 19–196.

8. Nešpore, Gunta. 2012. Perifērās semantiskās lomas teikumos ar pārvietošanās vārdiem. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 16 (1). Liepāja: LiePA, 187–197.
9. Nešpore, Gunta, Saulīte, Baiba. 2013. Latviešu valodas verbu valences marķēšana. *Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 97–106.
10. Nešpore, Gunta, Saulīte, Baiba, Grūzītis, Normunds, Garkāje, Ginta. 2012. Towards a Latvian Valency Lexicon. *Human Language Technologies – The Baltic Perspective. Proceedings of the Fifth International Conference Baltic HLT 2012. Vol. 247*. Arvi Tavast et al. (Eds.). Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington, DC: IOS Press, 154–161.
11. Ruppenhofer, J., Ellsworth, M., Petruck, M. R. L., Johnson, C. R., Scheffczyk, J. 2006. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. Available: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/book/book.pdf>
12. Saeed, John I. 2003. *Semantics*. 2nd edition. Blackwell Publishing.
13. Sližienė, Nijolė. 1994. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*. T. 1: A–M. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
14. Sližienė, Nijolė. 2004. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*. T. 2 (2): S–Ž. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
15. Van Valin, Robert D., LaPolla, Randy J. 2004. *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge University Press.
16. Žabokrtský, Zdeněk. 2005. *Valency Lexicon of Czech Verbs*. PhD thesis. Charles University, Prague.

Summary

The paper deals with the set of the semantic roles used in annotation of the valency of Latvian verbs. It describes the granularity of roles, i.e., how fine-grained or coarse-grained semantic roles are chosen and which grammatical forms correspond to semantic roles in Latvian. The set of the semantic roles has been developed taking into account several approaches to case grammar and verb valency (Fillmore, 1968; Hajičová, 1993; Sližienė 1994, 2004; Van Valin, LaPolla 2004; Mustajoki, 2006). However, semantic roles are chosen and classified also according to the text corpora used in annotation. The main focus in the paper is the most important (mainly core) semantic roles – AGENT, PATIENT, EXPERIENCER etc. The description of each semantic role includes the information about its grammatical form. Semantic roles with adverbial meaning and the problem of core and peripheral semantic roles are just outlined. This article reflects the current state of the database of the valency of Latvian verbs and the set of the semantic roles which can be changed.